

DOBSONYI SÁNDOR – HANGAY ZOLTÁN – NAGY KATALIN

SZÓFAJTANI ELEMZÉSEK

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ XXIII.

DOBSONYI SÁNDOR – HANGAY ZOLTÁN – NAGY KATALIN

SZÓFAJTANI ELEMZÉSEK

Szerkesztette

NAGY KATALIN

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2003

SEGÉDKÖNYVEK A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ XXIII.

A kötet megjelenését támogatta
az Eötvös Loránd Tudományegyetem
Tanító- és Óvóképző Főiskolai Kara

Sorozatszerkesztő:
KISS GÁBOR

Szerkesztette:
NAGY KATALIN

Lektorok:
D. MÁTAI MÁRIA
ZIMÁNYI ÁRPÁD

ISSN 1419-6603
ISBN 963 9372 65 x

© TINTA Könyvkiadó, 2003
© Dobsonyi Sándor, Hangay Zoltán, Nagy Katalin, 2003

A kiadásért felelős
a TINTA Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Hidalmási Anna
Műszaki szerkesztő: Bagu László

Tartalom

ELŐSZÓ	9
AZ IGE (Hangay Zoltán)	13
Az ige fogalma	13
Az ige szótári alakja és tőalakjai	14
Igefajok/igenemek a cselekvő alany szempontjából	16
Igefajok/igenemek a tárgy szempontjából	18
Igefajok/igenemek az igeszemlélet szempontjából	19
Igefajok/igenemek az igejelleg/akcióminőség szerint	20
A vonzatos igék és igei szókapcsolatok	21
Az igekötős igék	22
Az ige alakjának és jelentésének viszonya	24
Az igejelek és -ragok gyakoriságáról	26
Komplex igeelemzések	28
Szakirodalom	31
Forrás	31
A NÉVSZÓK	32
A főnév (Dobsonyi Sándor)	32
Elvont főnevek	32
Konkrét főnevek	36
Köznevek	36
Tulajdonnevek	51
Szakirodalom	58
Forrás	59
A melléknév (Dobsonyi Sándor)	60
Szakirodalom	74
Forrás	74
A számnév (Dobsonyi Sándor)	75
Határozott számnevek	75
Határozatlan számnevek	82
Szakirodalom	85
Forrás	86
A névmás (Hangay Zoltán)	86
A csak főnevet helyettesítő névmások	86
A személyes névmás	86
A tágabb értelemben vett személyes névmások: a visszaható, a birtokos és a kölcsönös névmás	90
A főnevet, melléknévet és számnevet helyettesítő névmások	91
A mutató névmás	91

A kérdő névmás	93
A vonatkozó névmás	94
A határozatlan névmás	96
Az általános névmás	98
Komplex névmáselemzések	101
Szakirodalom	102
Forrás	102
AZ IGENEVEK	103
A főnévi igenév (Nagy Katalin)	103
A főnévi igenév mint alany	103
Egyszerű alany	103
Kettős alany	105
A főnévi igenévi alany bővítményei	105
A főnévi igenév mint tárgy	106
Egyszerű tárgy	106
Többszörös tárgy	107
Kettős tárgy	107
Szerkezetszintű tárgy	108
A főnévi igenévi tárgy bővítményei	108
A főnévi igenév mint határozó	108
Célhatározó	108
Állandó határozó	109
Okhatározó	110
Állapothatározó	110
Tekintethatározó	111
Részeshatározó	111
A főnévi igenévi határozó bővítményei	111
A főnévi igenév mint birtokos jelző	112
A főnévi igenév mint értelmező jelző	112
A főnévi igenévi állítmány kérdése	112
A főnévi igenév mint a mondat főtagja	113
Formális főnévi igenevek (segédigenevek)	113
Szakirodalom	114
Forrás	114
A melléknévi igenév (Dobsonyi Sándor)	115
Szakirodalom	118
Forrás	118
Az igei igenév (Nagy Katalin)	119
Szakirodalom	121
Forrás	121
A határozói igenév (Nagy Katalin)	121
A határozói igenév mint kötelező és fakultatív vonzat	121
Állapothatározói kötelező vonzatok az állapotjelentésű létige mellett	121
Állapothatározói vonzatok az <i>áll, marad, tölt, érzi magát, talál, tart, felejt, hagy</i> igék mellett	125
Állandó határozói vonzat	125

A határozói igenév mint szabad határozó	125
Időhatározó	125
Okhatározó	126
Állapothatározó	129
Eredményhatározó	130
Célhatározó	130
Módhatározó	131
Fok- és mértékhatózó	132
Határozói igenévvel kifejezett komplex szerepű határozók	133
Idő-és állapothatározó	133
Idő- és okhatározó	134
Idő- és módhatározó	134
Állapot- és módhatározó	135
Ok- és célhatározó	136
Ok- és módhatározó	136
Mód- és mértékhatózó	137
Mód- és eszközhatározó	137
Eszköz- és okhatározó	137
Idő-, ok- és állapothatózó	138
Idő-, cél- és állapothatózó	138
Fok-, cél- és állapothatózó	139
A határozói igenevek szófajváltása	139
Szakirodalom	143
Forrás	143
A HATÁROZÓSZÓ (Nagy Katalin)	145
Névmási alapszavú határozószók	145
Határozott fogalmi tartalmú határozószók	154
Személyragos határozószók	172
Egyéb esetek: összetett határozószók; a határozószók és az összekapcsolt határozók	176
Idegen eredetű határozószók	180
A határozószók szófajváltása	180
Szakirodalom	181
Forrás	181
A VISZONYSZÓK	183
A névelő (Nagy Katalin)	183
A határozott névelő	183
A határozatlan névelő	185
A névelőtlenség	186
Szakirodalom	186
Forrás	187
A névutó és a névutómelléknév (Nagy Katalin)	187
Ragtalan névszóhoz járuló névutók	187
Egyirányú, ragtalan névszóhoz járuló névutók	187
Többirányú, ragtalan névszóhoz járuló névutók	193
Birtokos személyjelet tartalmazó névutók	195

Ragos névszóhoz járuló (ragvonzó), egyirányú névutók	199
Határozói igenévből alakult névutók	199
Névszóból alakult névutók	201
A névutómelléknév	204
Szakirodalom	205
Forrás	205
A kötőszó (Hangay Zoltán)	206
A kötőszó fogalma és szerepe	206
Több szinten kapcsolódó mellérendelő kötőszók	207
Főleg kapcsolatos viszonyt jelölő mellérendelő kötőszók	207
Ellentétes viszonyt jelölő mellérendelő kötőszók	210
Választó viszonyt jelölő mellérendelő kötőszók	211
Következtető viszonyt jelölő mellérendelő kötőszók	212
Magyarázó viszonyt jelölő mellérendelő kötőszók	213
Alárendelő mellékmondatokat kapcsoló kötőszók	214
Vonatkozó névmási kötőszók	216
Határozószói kötőszók	216
Szakirodalom	217
Forrás	217
Az igekötő	217
Szakirodalom	232
Forrás	232
A segédigék és származékaik	233
A mondatrésztteremtő segédszók (kopulák)	233
Az összetett állítmány segédigéi: a <i>van</i> szóalakjai, a <i>marad</i> és a <i>műlik</i>	233
Az összetett alany, tárgy, határozó és jelző segédigenevei	236
A <i>volta</i> és <i>való</i> segédszók	239
A szóalakteremtő segédszók: <i>fog, volna; volt, vala</i>	241
Az ige aspektuális, modális és pragmatikai segédigéi: <i>szokott, talál, tetszik</i>	244
Segédigeszerű szavak	247
Funkcióigék	247
Modális tartalmú igék	248
Szakirodalom	249
Forrás	250
A módosítószó (Hangay Zoltán)	250
A MONDATSZÓK (Hangay Zoltán)	257
Az indulatszó	257
A tulajdonképpeni indulatszók az érzelemkifejező mondatok	257
Akarati mondatok	260
Mutató mondatok	261
Hangutánzó mondatok	262
Hangulatfestő mondatok	262
A kérdő- és felelőszók	263
Szakirodalom	265
Forrás	265
MUTATÓ	266

Előszó

Nagy utat tett meg a nyelvtudomány, amíg a latin grammatikák nemzeti nyelvű értelmezéséitől kezdve a kétnyelvű (latin és nemzeti) nyelvtanokon keresztül (pl. Sylvester János [1504–1553] *Grammatica Hungarolatinája* [1539, Újsziget]) eljutott az önálló grammatikáig. (Az első teljes magyar nyelvű mű Dévai Bíró Mátyás [?–1545] *Orthographia Ungaricája*. [Krakko, 1549].)

A nemzeti grammatikákban, így a magyarban is, a legvitatottabb területek egyike a szófajtan. (A problémáról I. Keszler Borbála: *A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái*. Magyar Nyelvőr, 119 [1995]: 293–308.) Sokan és sokféleképpen rendszerezték már a szófajokat. Sylvester kétnyelvű grammatikájában (1539!) 8 (névszó, névmás, ige, határozószó, melléknévi igenév, kötőszó, előljárószó, indulatszó), az 1961–62-es *A mai magyar nyelv rendszerében* (a továbbiakban MMNyR.) 15, az 1968-as *A mai magyar nyelvben* (a továbbiakban MMNy.) 15, az 1991-es *A magyar nyelv könyvében* (a továbbiakban MNyK.) 17, a 2000-es *Magyar grammatikában* (a továbbiakban MGr.) 19 szófaj szerepel. Természetesen a rendszer egésze mit sem változott, csak a részrendszerek felosztásának és egymáshoz való viszonyának a megítélése. Alig vagy egyáltalán nem változott a szófajok természete sem, csak a róluk való ismereteink bővülnek szüntelenül; ennek következtében állandóan szembe-sítjük önmagunkkal és egymással a korábbi nyelvtanirók és nyelvtanok megállapításait.

Teljes tudománytörténeti áttekintés helyett azokat a nyelvtanokat szeretném felsorolni, amelyek hűen tükrözik a szófajok besorolásának koncepcionális különbségeit, jóllehet maga a besorolás azonos szempontok figyelembevételével történt. Jelesül: a szó jelentése, alak-tani viselkedése és mondatbeli szerepe (egyrészt mondatrészszerupe, másrészt bővítési lehetőségei).

Eltérő az egyes szófajcsoportok megnevezése. A MMNyR.-ben és a MMNy.-ben igék, névszók, határozószók, viszonzyszók és indulatszók szerepelnek. A MNyK. csak két dologban tér el ettől: külön tárgyalja az igeneveket és a mondatszókát. A MGr.-ban mindössze három nagyobb egység különül el: az alapszófajoké, a viszonzószóké és a mondatszóké.

Az azonosságok, a hasonlóságok és a különbözőségek tetten érhetők mind a szófajcsoportok között, mind az egyes szófajokon belül. Íme néhány példa:

Az *ige* önálló szófajcsoport, egyben önálló szófaj is a MMNyR.-ben, a MMNy.-ben, valamint a MNyK.-ben. A MGr. az alapszófajokon belül tárgyalja. A jelentés, a vonzatszerkezet és alaki felépítés alapján kialakított igenemekben egyetlen eltérés van az egyes nyelvtanok között: a MGr. külön kezeli a mediális (történést és állapotot kifejező) igéket.

A *számnevet* önálló szófajként a névszók között tárgyalja a MMNyR., a MMNy. és a MNyK. A MGr. az alapszófajokhoz tartozó melléknévhez sorolja mint mennyiséget jelentő melléknévet.

Az *igeneveket* önálló csoportként tárgyalja a MNyK. és a MGr. A MMNyR. és a MMNy. a főnévi és a melléknévi igenevet a névszóknál, míg a határozói igenevet a határozószóknál tárgyalja.

Az ún. *személyragos határozószókat* a MMNyR. és a MMNy. a határozott fogalmi tartalmú határozószókhöz sorolja, a MNyK. a határozószókon belül önálló kategóriaként tünteti fel. A MGr. viszont a névmások között tárgyalja.

A *névmások* a helyettesített szófajok szerint lehetnek főnévi, melléknévi és számnévi (MMNyR., MMNy. és MMNy.), továbbá határozószói névmások (MGr.). A névmások funkció szerinti csoportosítása majdnem azonos az egyes nyelvtanokban. Eltérés a birtokos névmás esetében van: a MGr.-ban nem önálló kategóriaként, hanem a személyes névmások között szerepel.

Az *igekötőt* a MMNyR. és a MMNy. a határozószókhöz, a MNyK. és a MGr. a viszonyzókhöz sorolja.

A *partikula* a MGr.-ban önálló szófajként tárgyalatik, a másik három nyelvtanban nem szerepel.

A *módosítószt* a MMNyR. és a MMNy. a határozószókhöz, a MNyK. és a MGr. a viszonyzókhöz sorolja.

A *tagadószt* a MMNyR., a MMNy. és a MNyK. módosítószókon belül tárgyalja, ugyanakkor a módosítósók besorolásában eltérnek.

A *mondatszót* önálló szófajcsoportként hiányzik a MMNyR.-ból és a MMNy.-ből, a MNyK.-ben és a MGr.-ban viszont szerepel. A MNyK. a mondatzókhöz az indulatszókat, továbbá a felelő- és kérdőszókat sorolja. A MGr. ide sorolja az indulatszón kívül a módosítószt, az interakciós mondatst és a hangutánzó mondatst. Ez utóbbi két szófaj nem szerepel a másik három nyelvtanban.

Az *indulatszót* önálló szófajcsoportot képez a MMNyR.-ben és a MMNy.-ben.

Az eltérő besorolások nem érintik az egyes szófajok természetét, sokkal inkább az egyes nyelvtanok, illetve nyelvészek közötti koncepcionális különbségekre vezethetők vissza; esetenként korábbi pontatlanságokat korrigálnak, illetve hiányosságokat pótolnak (pl. mondatrészeremtő kopulák: *segédigék ~ segédigenevek ~ segédszók; szóalakteremtő segédszók stb.*).

Könyvünk alapvetően a MNyK.-nek a szófaji felosztását követi, de az adott szófaj, illetve a hozzá kapcsolódó problémakör felvetése, bemutatása és megoldása több dimenzióban történik. A komplex elemzés (a szófaj mondatban betöltött szerepének – mondatrészszerépének és bővíthetőségének –, alaki jellemzőinek és jelentésének együttes vizsgálata) során nem mellőzzük az eltérő szakmai vélemények felvillantását, bemutatását sem. A szinkron vizsgálat mellett a diakróniát is segítségül hívtuk ott, ahol ennek elengedhetetlen szükségét láttuk. (Különösen *A határozószó c.* fejezetben, ahol a szófajok kialakulásának folyamatát, illetve a részrendszereken belüli és közötti mozgását akartuk érzékeltetni.)

Könyvünket azoknak szánjuk, akik tanítják vagy tanítani fogják anyanyelvünk grammatikáját: tanítójelölteknek és tanítóknak, magyartanárjelölteknek és magyartanároknak határon innen és túl. Azzal a szándékkal írtuk, hogy segítsük a jelöltek szófajtani elméleti ismereteinek elmélyítését, megszilárdítását, illetve a kollégák szófajtani elméleti ismereteinek felelevenítését, bővítését; és mindezek által segítsük a szófajok pontos elhatárolását, biztonságos tanítását. Ennek megfelelően elemzésünk is többrétegű.

A szófajonként írt fejezeteket az egyes szófajok jellegétől függően tagoltuk (kivéve *Az igekötőt* és *A módosítószt*, ahol betűrendben történik a bemutatás), e tagolást a tartalomjegyzék is tükrözi.

Elemzéseinket szófajonként sorszámozott szócikkekben végeztük el. Az egyes szócikkek négy részből állnak.

1. Minden szócikk a vizsgálandó példaszóval, illetve példaszókkal kezdődik, amely, illetve amelyek jól illusztrálják a bemutatandó jelenséget. E szót, illetve szavakat félkövér betű-

vel jelöltük (pl. **imádkozik, látva, haza, nosza** stb.) A példaszók között aláhúzással és félkövérrel kiemelt szavak is vannak. Ezek nem tartoznak a vizsgált szófajba, de valamilyen oknál fogva (többszófajúság, szófajváltás, vonzatstruktúrába tartozás stb. okán) összefüggésbe hozhatók vele. Például *A határozószó* című részfejezetben található az alábbi példaszók: **jelen, jelen**. A kövérrel kiemelt, aláhúzás nélküli **jelen** határozószó, ugyanakkor kövérrel és aláhúzással jeleztük, hogy a **jelen** több szófajú szó: lehet főnév, melléknév, sőt mondatzó is. *A határozói igenév* című részfejezetben kövérrel és aláhúzással jeleztük például, hogy a határozói igenévből szófajváltással keletkezhet határozószó: **játszva, játszva**. *A főnévi igenév* c. részfejezetben kövérrel és aláhúzással jelöltük például a kettős alany nem főnévi igenévi tagját: **vigadni a világ** stb.

2. A címszóban kiemelt példaszók alatt azok a mondatok találhatóak, amelyekből a vizsgált szavakat kiragadtuk. Az elemzésre szánt példákat szépirodalmi művekből, ismeretterjesztő szövegekből, a napisajtóból és a különféle szótárakból válogattuk; ez utóbbiakból azért, hogy olvasóink figyelmét e rejtőzködő kincsesárak felé irányítsuk. Még akkor is, ha néhány esetben hiányosak (az ÉrtSz. például nem jelöli a módosítószót, a segédigét), vagy szakszóhasználatuk eltér a mai grammatikákétól (például a TESz.-ban a birtokos személyrag szerepel a birtokos személyjel helyett stb.). Esetenként – a probléma koncentráltabb bemutatása végett – mi magunk is alkottunk mondatokat.

3. A szócikk lényegi részében az érintett szófajról először azt a minimális ismeretet mutatjuk be, amelyet általában tudnia illik annak, aki azt tanítja. Ezt követően a mélyebb összefüggések iránt érdeklődők alaposabban is megismerhetik az adott szófaj természetét, viselkedését, illetve a szakemberek róla való gondolkodását. Ezért található az egyes szócikkekben – a szerzők belátása szerint – nyelvtörténeti hivatkozásokat és/vagy a szó jelentésével és/vagy alakjával és/vagy mondatbeli szerepével és/vagy használatával, helyesírásával kapcsolatos felvetéseket, megjegyzéseket, szakirodalmi idézeteket. Tehát ki-kí szakmai szűkségeit, érdeklődésének, igényességének megfelelően búvárkodhat könyvünk által „a szakma nagyjainak” gondolataiban, s fogalmazhatja meg saját, illetve alakíthatja tanítványai véleményét az adott kérdésekben.

4. A szócikk záró részében a példamondatokban szereplő többi szó szófaji besorolását találja az Olvasó.

Könyvünkben mintegy 600 szócikk szerepel, de előfordul, hogy egy szócikken belül több szót is vizsgáltunk. A szócikkekben kiemelt szavakon túl a példamondatok összes szavát besoroltuk szófajtanilag, így könyvünk néhány ezer szó szófaji minősítését tartalmazza.

Nem új grammatikát írtunk. Kizárólag az egyes szófajok gyakorlati elemzése okán időztünk a gyakorlat szempontjából fontosnak vélt elméleti kérdéseknél.

Az idegen szakszavakhoz nem készítettünk szótárt, mert azok megtalálhatók a kidolgozásunk alapjául szolgáló MNyK.-ben vagy az idézett művekben. A magyar szakszavak használata közel azonos az egyes szakirodalmakban. Az eredeti helyesírást csak az idézetekben követtük. Szakirodalmi és forrásjegyzék minden részfejezet után készült. A szócikkekben kiemelt és vizsgált szavak összesített jegyzéke a könyv végén található a Mutatóban. A címszóként nem, de a szócikkben szereplő szavak közül néhányat bevettünk a Mutatóba, ezeket dőlt betűvel jelöljük.

„A nyelv sok csodája közül az egyik legnagyobb a szófajok kialakulása. Ennek segítségével tudjuk a világ jelenségeit megragadni, értelmezni, velük kapcsolatban állást foglalni, rájuk reagálni” (MTJt. 35.). A szófajnak elsődlegesen nem a mondat elemzése szempontjából van jelentősége, hanem a mondat megalkotása, a szöveg megszerkesztése szempontjából.

ból, ugyanis a szó szófaja, szófaji tulajdonságai határozzák meg annak mondatbeli szerepét, bővíthetőségét, toldalékolását, azaz a szó mondatbeli, szövegbeli alkalmazását. Könyvünkkel a szófajok természetének alaposabb megismerését szeretnénk segíteni.

Köszönetet mondunk közvetlen munkatársainknak: Csíkvári Gábornak, Gajdóné Gődény Andreának, Kálmánné Bors Irénnek és Nemoda Juditnak, akik észrevételeikkel segítettek munkánkat; továbbá tanítványainknak, akik több évtizeden át érlelték bennünk e könyv megírásának gondolatát.

Külön köszönet illeti könyvünk lektorait, D. Máta Máriaát és Zimányi Árpádot, akik bölcs tisztánlátásukkal, szakmai észrevételeikkel gyarapították e könyv értékeit.

Nagy Katalin